

Dr Ljubo Pavićević
Poljoprivredni institut — Titograd

RAZVOJ ZEMLJORADNJE I STOČARSTVA TOKOM BRONZANOG DOBA NA TERITORIJI JUGOSLOVENSКИH ZEMALJA

Poljoprivreda i njena proizvodnja djelo su čovjeka stvarano vjekovima radi njegovog boljeg i bezbjednijeg života. One u osnovi čine dio opšteg životnog prostora, koji je čovjek organizovao u okviru prirodnog sistema zemljište — voda — vazduh — živi svijet, i predstavlja najstariji oblik trajne organizovane ljudske djelatnosti.

Da bi u borbi za opstanak lakše obezbijedio ishranu, čovjek je u jednoj fazi svoje evolucije počeo gajiti biljke, koje su do tada negdje samonikle rasle, a nakon toga i pripitomljivati neke životinje, koje su takođe divlje lutale u prirodi. Time čovjek mijenja sredinu u kojoj živi i sve više utiče na osobine i razvoj kulturnog bilja i domaćih životinja.

Kada je i gdje nastao proces prvobitne domestikacije biljaka i životinja i počeo tako sudbonosni period u daljem razvoju ljudskog roda, nije do sada sasvim ustanovljeno, iako većina istraživača smatra da je to moglo biti oko deset hiljada godina st. e. i vjerovatno u nekoliko primarnih centara, od kojih je, izgleda, najznačajniji i nama najbliži centar Prednja Azija u širem smislu. U brdskim i priplaninskim prednjoazijskim oblastima nastao je najveći polimorfizam žita i nekih drugih kulturnih biljaka a ujedno i centar domestikacije većeg broja životinja.

Tim činom stvoreni su osnovni početni uslovi za prelazak ljudi sa lovačko-sakupljačkog načina života na stvaranje stalnih ljudskih naselja, što navedene oblasti i čini centrom prvobitne neolitske kulture.

Taj prelomni period u evoluciji ljudskog roda izazvao je brzo velike, fundamentalne i sudbonosne promjene u daljem načinu njegovog života i obezbjeđenju odgovarajućih uslova za bolji razvoj.

Iz tog centra dospio je na Balkan i u ostalu Evropu najveći broj kulturnih biljaka: strna žita, neke vrste leguminoza i povrća, lan, neke vrste voćaka i vinova loza, a nakon toga i domaće životinje.

Kukuruz, krompir, paradajz, pasulj, tikve, duvan i neke druge biljke dospjele su u Evropu i kod nas sa suprotne, zapadne strane, iz južnoameričkih prvobitnih centara nastanka i diferencijacije oblika, tek poslije otkrića Amerike.

Iako je za tako dugo razdoblje, od punih deset i više milenijuma, postignut visok stepen razvoja poljoprivredne proizvodnje, ona i ubuduće mora biti sve produktivnija i kvalitetnija kako bi mogla uspješno pratiti brzi hod populacije ljudskog roda i zadovoljavati njegove rastuće potrebe za ishranom. Međutim, za takvu proizvodnju novi su prostori i nove površine ograničene. Nove mogućnosti pružaju se prvenstveno u daljoj intenzifikaciji poljoprivredne proizvodnje u okviru uređenja, privođenja u kulturno stanje i čuvanje već postojećih poljoprivrednih površina, u stvaranju novih produktivnijih i kvalitetnijih sorata kulturnog bilja i sojeva stoke i boljoj organizaciji ove i nadalje osnovne grane ljudske djelatnosti. Kako su jedino biljke sposobne da vežu solarnu energiju i sintetišu organsku materiju, one u svojoj poljoprivrednoj proizvodnji čine osnovu za dalju transformaciju i korišćenje te ogromne, neiscrpane prirodne energije.

— — —

U izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine — Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, izašlo je iz štampe petotomno djelo »Praistorija jugoslavenskih zemalja«. Glavni urednik djela je Alojz Benac, a članovi Redakcije: Đuro Basler, Alojz Benac, Stane Gabrovec, Milutin Garašanin, Nikola Tasić i Ksenija Vinski-Gasparini. Svi članovi Redakcije, osim A. Benca, istovremeno su i redaktori po jednog toma »Praistorije«: za paleolit i mezolit — Đuro Basler, za neolit — Milutin Garašanin, za eneolit — Nikola Tasić, za bronzano doba — Ksenija Vinski-Gasparini i za željezno doba — Stane Gabrovec.

»Praistorija jugoslavenskih zemalja« predstavlja prvo djelo te vrste u nas. Nastalo je kao rezultat rada eminentnih jugoslovenskih arheologa iz nekoliko naučnih centara, koji su se pri tom koristili i rezultatima rada plejade arheologa tokom 19. i 20. vijeka, i posebno intenzivnih poslijeratnih proučavanja. Stoga predstavlja sintezu dosadašnjih proučavanja praistorijskih doba na teritoriji Jugoslavije i ima svodni naučni karakter. Sa njim naša zemlja ulazi u red rijetkih zemalja (Francuska i Austrija) koje imaju urađenu opštu sintezu o najranijim periodima razvoja ljudskog društva. Njegov značaj povećava se i time što se naša zemlja nalazi na izuzetnom geografsko-ekološkom položaju u okviru evro-azijskog

kontinenta, sa pripadnošću Mediteranu na jugozapadu, ograncima Alpa na sjeverozapadu, Panoniji na sjeveroistoku i Balkanu na jugoistoku — kuda su tokom praistorije etničke zajednice prodirale nekad u jednom a nekad u drugom pravcu, noseći sa sobom i svoja obilježja, o kojima su ostavili i tragove. Zbog izloženog, svodni prikaz praistorijskih proučavanja na ovom dijelu jugoistočne Evrope prelazi znatno okvire i značaj naše zemlje.

Kratak osvrt na pleistocensku floru i faunu i naučnu obradu prvobitnog nastanka i evolucije zemljoradnje i stočarstva, na teritoriji naše zemlje, izložene u prvoj, drugoj i trećoj knjizi petotomnog djela »Praistorije jugoslavenskih zemalja« — koje razmatraju upravo nastanak i razvoj tih osnovnih grana ljudske djelatnosti, za jedno tako značajno dugo razdoblje daleke prošlosti — dali smo u svojim osvrtima 1985. i 1987. godine. Ovom prilikom želimo dati sličan osvrt na razvoj tih grana ljudske djelatnosti tokom bronzanog doba koji je izložen u četvrtoj knjizi djela »Praistorije jugoslavenskih zemalja«, uvjereni da će takav osvrt na evoluciju navedenih grana proizvodnje, tokom tog doba, pobuditi interesovanje čitalaca »Poljoprivrede i šumarstva«, posebno kolega koji se bave više proučavanjem geneze i evolucije kulturnog bilja i domaćih životinja ili rade na njihovom unapređenju i povećavanju proizvodnje.

Epoha bronzanog doba na teritoriji jugoslovenskih zemalja, prema B. Čoviću, 1983, počinje oko 1800. i traje do oko 800 godina st. e., kada prelazi u sljedeću epohu — gvozdeno doba. Dijeli se, prema uobičajenoj podjeli, na rano bronzano doba od oko 1800. do oko 1550. godine, srednje bronzano doba od oko 1550. do oko 1300. i kasno bronzano doba od oko 1300. do oko 800 godina st. e. Zbog izrazite prirodne i kulturne heterogenosti naše zemlje, ovo doba je u regionalnom pogledu razmatrano u četiri poglavlja: jugoistočnoalpska oblast, jadransko-zapadnobalkanska oblast, panonsko-podunavska oblast i centralno-balkanska oblast. U svom osvrtu mi se prirodno pridržavamo te podjele.

Jugoistočnoalpska oblast

Jugoistočnoalpska oblast nalazi se, prema St. Grabovecu, 1983, između Tršćanskog zaliva, Panonske nizije, istočnih ogranaka Alpa i Kupe i Gorjanaca. U njoj se stiču i prepliću četiri glavne evropske geografske cjeline — Alpi, Dinaridi, Mediteran i Panonska nizija, a time i mediteranska, panonska i srednjoevropska klimatska zona, i susreću značajne raskrsnice puteva između Srednje Evrope, Podunavlja, Balkana i Mediterana. Zbog svega toga se prirodno u ovoj oblasti stiču i razni kulturni uticaji susjednih i daljih geografskih mediteranskih i evropskih oblasti i centara.

Rano bronzano doba se u ovoj oblasti, prema S. Dimitrijeviću, 1979, nastavlja na prethodne eneolitske kulture. Ono predstavlja

spoj dvije etničke populacije — vučedolskog kompleksa i kulture zvonastih pehara, na što upućuju posebno podaci o naseljima, koja se iz eneolita nastavljaju u bronzano doba, bez oštih međusobnih prelaza. Na Ljubljanskom barju i dalje se živi u sojenicama, a u oblasti krša u pećinama. Među nalazima metalnog oružja i oruđa u starijem razdoblju posebno mjesto pripada Ljubljanskom barju, čije nalaze bakrenih bodeža i šila S. Dimitrijević 1979. svrstava u ljubljansku kulturu i smatra ih da već pripadaju ranom bronzanom dobu.

Prema S. Dimitrijeviću, 1979, privredna struktura Lasinjske i Vučedolsko-ljubljanske kulture nastavlja se i dalje u rano bronzano doba ljubljanskih sojenica i pećina na kršu. Stočarstvo je bila osnovna privredna grana te oblasti iako se i dalje lovi divljač, dok je zemljoradnja imala manji značaj. U Lasinjskoj kulturi pak zemljoradnja dobija veći značaj. U mlađim razdobljima sve više opada značaj divljači u ishrani stanovništva a raste značaj domaćih životinja. Love se jelen — cervus elaphus, dabar i divlja svinja, a od domaćih životinja se drže goveče i sitna stoka — čiji se međusobni odnos često mijenja u zavisnosti od ispaše, dok broj domaćih svinja i pasa raste ravnomjerno. U mlađim nalazištima broj domaćih životinja raste brzo. Naglo se krče šume oko sojeničkih naselja, na kojima nastaju bujni pašnjaci i rastu lijeska i jelša, dok se hrastove i bukove šume i dalje održavaju jedino na višim položajima udaljenim od naselja. Već u to vrijeme se sve više gaje strna žita.

Srednje bronzano doba u ovoj oblasti nije dovoljno proučeno, ali se na osnovu otkrivenih nalaza, procjenjuje da je tokom tog razdoblja u cijeloj oblasti nastao proces opadanja naseljenosti stanovništva, osim u Tršćanskom i Koparskom primorju. Ljubljanska kultura i njena naselja postepeno zamiru. Kulturne veze koje se procjenjuju na osnovu nalaza metalnih predmeta alpskog su i srednje podunavskog porijekla, a mačevi iz Vrhnikе ukazuju na uticaje Mediterana, koji preko Balkana prodiru u Podunavlje i preko Jadrana u sjevernu Italiju. Međutim, u jadranskom zaleđu Trsta i Kopra nastaju prilično brojna visinska naselja — kašteljeri, koji nastavljaju svoj život i u kasno bronzano, pa čak i u gvozdeno doba. Još nije ustanovljeno koliko duboko dosežu u unutrašnjost zemlje, ali izgleda ne prelaze uzvišenja koja dijele Kras od Vipavske doline. Analiza osteoloških nalaza ukazuje na dominantnost domaćih životinja u odnosu na divlju i morsku faunu. Među domaćim životinjama prevlađuje gajenje sitne stoke — ovce i koze.

Tokom kasnog bronzanog doba gustina naseljenosti ove oblasti se naglo povećava u odnosu na prethodno razdoblje. Dominiraju dvije vrste naselja — visinska na brdima i nizinska mahom na terasama rijeka, koje se mogu i strmo dizati nad okolinom. Uz to se pak povremeno naseljavaju i pećine. Visinska naselja su mahom utvrđena. Nastavljaju se iz prethodnog perioda, dok su ona

na terasama rijeka, većinom nova i pripadaju mlađim doseljencima. Utvrđena naselja su bila gusto naseljena sa brojnim kućama i srazmjerno širokim ulicama, koje su se sjekle pod pravim uglom. Predstavljala su prilično organizovana naselja. Kuće su građene od drvenih vertikalnih greda, sa međuprostorom ispunjenim blatom i ilovačom. Imale su dvoslivni krov, jednu ili dvije prostorije i izvan kuće ognjište utvrđeno oblucima i premazano ilovačom.

Glavne privredne grane ovoga razdoblja su, bez sumnje, zemljoradnja i stočarstvo. Iako osteološki nalazi životinja, prema St. Grabovcu 1983, još nijesu dovoljno obrađeni, smatra se da prevladuje držanje govedi, koza, ovaca, svinja, pasa i konja, a ima kostiju i od divljači. O strukturi gajenja kulturnog bilja za sada nema pouzdanih podataka.

Jadransko-zapadnobalkanska oblast

Jadransko-zapadnobalkanska oblast obuhvata područja koja gravitiraju Jadranskom moru, kao i sjeverni središnji dio dinarske oblasti. Graniči se za zapada i jugozapada morem, sa sjevera masivom Čićarije, izvorišnim područjem Kupe, sjevernim obroncima Grmeča i Vlačića na Manjaču, Zvijezdu i Devetak, a odatle prema jugu preko Ljubišnje, Durmitora, Sinjajevine i Komova do Prokletija, na današnju granicu Jugoslavije i Albanije.

U geografskom pogledu ova oblast nije jedinstvena, pošto joj jedan dio gravitira ka Mediteranu, a drugi ka Podunavlju, na što ukazuje i njena hidrografija. Pored toga izdvaja se Istra, sa svojim specifičnim geomorfološkim i drugim karakteristikama, u čijoj se unutrašnjosti pruža bregoviti flišni teren i zapadnije krečnjačka visoravan, koja se ispresijecana dolinama nekoliko rijeka i rječica lagano spušta ka obali mora. Prilično debele flišne naslage ove zaravni daju srazmjerno znatne površine plodnog zemljišta. Smatra se da je u praiistorijsko doba unutrašnjost Istre bila veoma obrasla hrastovim šumama, a obalski pojas zimzelenom makijom. Klima je mediteranska sa hladnim uticajem sjevera, a uslovi za zemljoradnju, stočarstvo i lov i u obalskom pojasu ribolov, bili su veoma povoljni.

Ostali dio jadransko-zapadnobalkanske oblasti ima drugačija obilježja. Ispresijecana je nizom paralelnih planinskih lanaca od sjeverozapada ka istoku, koji je dijele na nekoliko uskih podužih geografskih i klimatskih zona. Od njih su najizrazitije primorska zona koja obuhvata ostrva i dio kopna neposredno uz more, sa izrazitom mediteranskom klimom, zatim unutrašnja zona oko gornjih tokova Une, Save, Vrbasa, Bosne i Pive sa izrazito planinsko-kontinentalnom klimom. Između ovih ekstrema pruža se više zona i užih područja sa brojnim većim i manjim kraškim poljima i visoravnima, okruženim planinskim lancima, u kojima klima varira, zavisno od udaljenosti od mora, orografije i nadmorske visine, od

miješane sa jače ili slabije izraženim mediteranskim uticajem do izrazito planinsko kontinentalne klime.

U hidrografskom pogledu ovu oblast karaktrišu rijeke jadranskog sliva bogate vodom i kratkog toka, sa izuzetkom Neretve, koje uglavnom povezuju primorsku zonu s neposrednim zaleđem — Zrmanja, Krka, Cetina, zatim brojne ponornice vezane pretežno za zonu kraških polja i najzad rijeke Crnomorskog sliva — Una, Sava, Vrbas i Piva s brojnim pritokama u gornjim tokovima.

Gledano u cjelini, ovo je pretežno planinska kraška oblast sa prilično uskim riječnim dolinama i brojnim kraškim poljima i visoravnima, koji pružaju povoljne uslove za poljoprivrednu, osobito stočarsku proizvodnju. Bez sumnje su te pogodnosti tokom drugog milenijuma st. e. morale biti nešto drukčije nego danas. Posebno je šuma bilo znatno više, pa su stoga i uslovi za lov u cijeloj oblasti bili povoljniji, a u primorskoj zoni je bio razvijen ribolov i prikupljanje školjki za ishranu stanovništva.

Zahvaljujući geografskom položaju, ova je oblast i u to daleko doba bila široko otvorena ka sjeveru s jedne i ka zapadu i jugozapadu s druge strane. Doline pritoka Save povezivale su njen sjeverni dio s Podunavljem, a Jadransko more je otvaralo mogućnosti saobraćaja sa cijelim Mediteranom. Prema istoku je pak, preko Glasinačke visoravni i srednjeg Podrinja bila otvorena mogućnost saobraćaja sa slivom Morave, a na krajnjem jugu mogle su se obići Prokletije sa sjeverne i južne strane od Skadarskog jezera. Interni saobraćaj u okviru ove oblasti otežan je ispresijecanošću terena, izuzev donekle dolinom Neretve.

Iako Istra, prema B. Čoviću 1983, spada u red oblasti naše zemlje u kojima su proučavanja praistorijskih nalazišta, pa i onih bronzanog doba, počela veoma rano, bronzano doba i do danas u njoj nije dovoljno izdiferencirano. Naselja su tokom toga doba bila pretežno pećinskog karaktera, a uz obalu mora i otvorenog tipa.

Ta pojava nije slučajna, nego se ona i u stratigrafskom i u genetskom smislu nastavlja neposredno na prethodno doba — eneolit. Nema dovoljno podataka o organizaciji i uređenju naselja. Međutim, pošto se radi o relativno skromnim površinama, računa se sa veoma malim ljudskim zajednicama toga doba.

O privredi ranog bronzanog doba takođe nema dovoljno pouzdanih podataka. Malobrojni nalazi životinjskih kostiju u pećinama još nijesu određeni. Smatra se da su stanovnici Istre toga doba gajili pšenicu — *Triticum dicoccum* i jednu vrstu ječma, a od domaćih životinja držali kratkorožno goveče, koze i svinje. Lov je i dalje imao određen značaj za ishranu stanovništva. Lovili su cervide, a u znatnoj mjeri u primorskim naseljima i prikupljali školjke i lovili ribu. *U unutrašnjosti poluostrva pak lov i stočarstvo imali su dominantan značaj.*

Procjenjuje se da vremenom narastaju brojne ljudske zajednice izgleda i sa razvijenom podjelom rada — stočarstvo, zemljoradnja, lov i ribolov. Pećinska naselja ove faze mogla bi se objasniti i kao povremena stočarska ili lovačka boravišta. Dok gradska naselja odaju sliku većih organizovanih aglomeracija sa smišljeno građenim sistemom utvrđenja i razvijenom tehnikom građenja. Mjesta za izgradnju tih naselja odabirana su brižljivo, čak i u neposrednoj blizini mora. Zidovi kuća bili su suvomeđe, a krovna konstrukcija drvena i krov od slame. Preovlađuju pravougaone osnove a nalaze se i ostaci osnova okruglih kuća.

Oružje i oruđe ovoga doba odražava dijelom tradiciju starijeg doba, a dijelom je rezultat novoga razvoja, novih veza i uticaja. Kremeniti noževi i vrhovi za strijele pripadaju pretežno ovoj fazi razvoja. Nađene su i kamene sjekire iz Vrčina sa kvarnerskih ostrva i bronzani bodeži iz Gorice na Krku.

U ovoj se fazi u Istri osnivaju naselja trajnog karaktera kojima znatne površine plodnog zemljišta pružaju izuzetno povoljne prilike za snažan razvoj zemljoradnje.

Primorska oblast između Zrmanje i Krke naseljena je intenzivno još od doba neolita. Međutim, i ona je u rano bronzano doba nedovoljno proučena. I dalje se stanuje u pećinama, ali i u naseljima gradina, od kojih su neke i utvrđene. Još nema podataka o oruđu niti pouzdanim elementima za procjenjivanje privrede i društvenih odnosa ljudskih zajednica koje su u to doba naseljavale ovo područje.

U zapadnoj Hercegovini su naselja tokom bronzanog doba tipološki raznovrsna. Pored onih na gradinama nalaze se i otvorena naselja krajem polja na blagim padinama i sličnim strateški nedovoljno utvrđenim položajima. Posebnu vrstu čine naselja razbijenog tipa po širem terenu, a i dalje se živi u pećinama. Već u rano bronzano doba postoji tip gradinskog naselja sa jednostavnim i više ili manje složenim sistemom kamene fortifikacije. Nedostaju pouzdani podaci o unutrašnjoj organizaciji naselja, veličini i obliku kuća i o pojedinim objektima u kućama, ali se procjenjuje da je prostor pojedinih akropola morao biti gusto naseljen sa kućama podignutim veoma blizu. Vangradinska naselja razbijenog tipa predstavljaju novu pojavu u praistoriji ove oblasti, a po svemu sudeći rano bronzano doba je period kad se gradine učvršćuju kao dominantan tip naselja, iako vangradinska naselja egzistiraju i dalje, paralelno sa gradinskim, a živi se i u pećinama.

Oruđe i oružje toga doba nije dovoljno poznato. Najčešći su kamener žrvni i kamene kugle, standardna koštana šila, kalemi i utezi, kremeniti nožići, strugalice i bojne sjekire, dok metalna sjekira iz okoline Ljubuškog vjerovatno pripada početku srednjeg bronzanog doba.

Prema nalazima životinjskih kostiju procjenjuje se da su od domaćih životinja gajene koze, ovce, goveda i svinje a lovili se jeleni i divlje svinje. I pored toga što brojni nalazi žrvana svjedoče o gajenju strnih žita i ukazuju na razvijenu zemljoradnju, ipak je stočarstvo bilo osnovna grana poljoprivredne proizvodnje toga doba u ovoj brdsko-planinskoj oblasti.

Iako su ostrva srednjeg Jadrana — Vis, Brač, Hvar i Korčula bili svojom veličinom i prirodnim pogodnostima privlačna za ljudske zajednice bronzanog doba, još nema dovoljno pouzdanih podataka koji svjedoče o boravku ljudi toga doba na njima.

Znatno je drukčije stanje u susjednoj istočnoj Hercegovini i zapadnoj Crnoj Gori, koji čine krajnji jugoistok jadransko-zapadno-balkanske oblasti naše zemlje. To područje je u geografsko-ekološkom pogledu nedovoljno ujednačeno. Južni dio pripada jadranskom priobalnom pojasu, srednji zoni kraških polja i površi, a sjeverni gornjem Podrinju, preko kojeg je vezano sa Podunavljem. Od poznatih nalazišta u ovom području ističu se Crvena stijena i Zelena pećina u Petrovićima, tumule pored Trebišnjice i kod Ljubomira, pećina Odmut u Pivi i naselje Čairi kod Stoca.

Sudeći prema onome koliko se danas zna, naselja ovog područja su dosta različita. Najviše ih je pećinskog karaktera, a manje na otvorenom prostoru. U Crvenoj stijeni i Odmutu nalaze se njihovi nedovoljno sigurni tragovi, a u Zelenoj pećini samo bi se mali dio nalaza mogao pripisati ranom bronzanom dobu. Nekoliko karakterističnih fragmenata keramike ovoga doba nađeno je i u pećinama u Rijeci dubrovačkoj. Međutim, u svim tim pećinama, kako izgleda, manje grupe stanovništva ovoga doba su se povremeno i kraće zadržavale.

Drugi tip naselja na otvorenom prostoru, koja nemaju gradinski karakter su Aladinsko brdo i Čairi kod Stoca. Nalazi na ta dva mjesta su vrlo loše očuvani, pa se samo okvirno mogu opredijeliti u rano gvozdeno doba. Pitanje naselja gradinskog tipa ostaje i dalje otvoreno, iako M. Garašanin 1983. neke od gradina u Crnoj Gori, po tehnološkim svojstvima i oblicima i ukrasima grube keramike, dovodi u vezu s fazom Bubanj — Hum III i datira u rano bronzano doba.

Od oruđa i oružja i dalje se upotrebljavaju manji kreneni nožići, strugalice i strelice, a od bronzanog materijala tanko izlivena sjekira iz tumula VI u Ljubomiru, kao i bronzani bodež iz Krstovače i bronzani nož iz Crvene stijene.

Na privrednu i društvenu strukturu stanovništva toga doba ukazuje privremeni kratkotrajni karakter boravka većine staništa, osobito pećinskih naselja i svjedoči o njihovom izrazito stočarsko-nomadskom načinu života.

U izrazito planinskom području sjeverne Hercegovine i južne i centralne Bosne, oko gornjih tokova Neretve, Bosne i Vrbasa, sa nekoliko užih dolina, kotlina i manjih polja, koje u hidrološkom smislu većim dijelom pripada crnomorskom a manjim jdranskom slivu, materijal koji može poslužiti za utvrđivanje relativno hronoloških odnosa, potiče uglavnom sa dva nalazišta: Varvare i Poda kod Bugojna.

Naselja ovog područja u rano bronzano doba su gradinskog karaktera, bez izgrađenih fortifikacija od trajnog materijala. Mala su i zbijenog tipa, a kuće su tijesne od drvene građe, sa ognjištem na sredini od krupnijeg nabijenog kamena.

Od oruđa i oružja nađeni su ulomci žrvana, kamene kuglaste alatke, motike od jelenskog roga, koštane glačalice, bronzana šila i igle, kremeniti nožići i vrhovi za strijele i kamene bojne sjekire.

O oblicima privrede i društvene organizacije ljudskih zajednica toga doba ove zone, svjedoče nalazi u kulturnom sloju — žrvni, pljeva i žita u lijepu kuća, motike od rogova, kosti domaćih i divljih životinja, vrhovi za strijele, posude za preradu mlijeka i dr. Sudeći prema ovim i drugim nalazima može se kazati da su bile podjednako razvijene zemljoradnja i stočarstvo i da je lov i tada imao određen značaj u ishrani stanovništva. Karakter naselja i nalaza u kućama ukazuje na mogućnost da je čak i u to doba znatan broj njegovih stanovnika mogao veći dio godine boraviti sa stokom na obližnjim planinama i visoravnima, i spuštati se samo preko zime u stalna naselja smještena u pitomoj dolini rijeke — slično onome kako se još i danas radi.

Glasiuačko područje, u koje osim Glasinca i njegove bliže okoline spadaju i susjedni djelovi jugoistočne Bosne, naseljavale su ili se na njemu kraće vrijeme zadržavale ljudske zajednice koje su pripadale različitim eneolitskim kulturama. Na osnovu vjerodostojnih podataka smatra se da je, tokom ranog bronzanog doba, stočarstvo bilo osnovna privredna grana tadašnjeg stanovništva. Rijetke tumule ukazuju na nedovoljnu naseljenost i mali broj stočarskih zajednica.

Najbrojniji ostaci Cetinske kulture nađeni su u Dalmatinskoj zagori — u zaleđu Primorja, oko izvora i gornjeg toka rijeke Cetine. Njene granice se smatraju na sjeveroistoku Gradac u Sarajevskom polju i Glasinac, na istoku područje oko Bileće i Trebinja, na jugoistoku pećina Gudnja na Pelješcu, na jugu dvije pećine na Hvaru i na jugozapadu Škarin samograd i Stubica kod Šibenika i na zapadu i sjeverozapadu Vrši kod Mula i Ervenik. Najviše tragova ove kulture se nalazi na terenima koji gravitiraju Cetini.

Broj naselja ove kulture za sada je veoma ograničen. Na otvorenom prostoru su jedino Gradac u Kotorcu i Krstina kod Posušja.

O oruđu i oružju prvog stupnja ove kulture malo je podataka. Nađeno je nekoliko kremenih noževa i nožića i jedna uglučana alatka od rogova nalik na bodež, kao i uobičajene alatke za mljevenje zrna od gabra ili sličnog kamena. Nema predmeta od kosti ni kremenih nožića. U drugom stupnju se za rezanje počinju upotrebljavati bronzana sječiva, a sve se oružje pravi jedino od bronzne.

Svi relevantni činioci, posebno prirodni geografsko-ekološki i vegetacijski ove regije upućuju na zaključak da je stočarstvo — držanje ovaca koza i govedi bilo osnovna privredna grana nosilaca Cetinske kulture. Uz to, karakter naselja i nalazi u njima ukazuju na veoma pokretan način života tadašnjeg stanovništva, svojstven stočarima.

Zemljoradnja je na ovom pretežno kraškom terenu, bez sumnje, imala manji značaj. Žito se izgleda proizvodilo jedino za potrebe vlastitog domaćinstva, dok je lov i dalje mogao imati određen značaj u ishrani stanovništva. Izgleda da je i trgovina bila razvijena, posebno nabavka metalnih predmeta — oruđa, oružja i nakita kao i trgovina stokom i stočarskim proizvodima.

Srednje bronzano doba Istre procjenjuje se na osnovu nalaza Gradine na Velikom Brionu i gradine Makadanj kod Rovinja, kao i većeg broja drugih gradina Istre i Kvarnerskih otoka, koje se u ovoj fazi dalje razvijaju po veličini i složenosti sistema fortifikacije. Pored toga pećine i u ovoj fazi ponegdje služe za privremeni boravak, ali se o njima više ne može govoriti kao o stalnim naseljima.

Od oruđa i oružja nađeni su ulomci žrvana i uobičajeni artefakti od kosti — šila i igle. Bronzano oružje je rijetko. Privredne prilike se nijesu bitno izmijenile od prethodne faze. Preovlađuje zemljoradničko-stočarska proizvodnja, iako određenu ulogu u ishrani stanovništva imaju lov, ribolov i skupljanje školjki u priobalnom pojasu.

Područje zapadnog Balkana, na kojemu su do sada ustanovljeni tragovi materijalne kulture srednjeg bronzanog doba, je geografski odvojen areal od Jadranskog mora lancem visokih planina Velebita, Dinare i drugih manjih planina u sklopu ovoga sistema. Iako do sada nije podjednako ispitano, posebno su zapaženi nalazi u Lici, sjevernoj Hercegovini i u jugoistočnoj Bosni. Bogatstvo pašnjaka i šuma poguduje razvoju stočarstva i lova, a u manjoj mjeri zemljoradnje.

Relativna hronologija grupe ličkih nalazišta bazira se prvenstveno na nalazima iz nekropola u pećini Bezdanjači i Ličkom Osiku, kao i nekim drugim nalazima. Među najstarije nalaze ove grupe spada bojna sjekira nađena u Ličkom Osiku, dok je mač tipa Sauerbrunn, nađen u tumulu kod Gospića, jedini primjerak te vrste u Jugoslaviji.

O strukturi stočarstva i značaju lova u ekonomici stanovnika ovog područja, svjedoče nalazi većeg broja kostiju domaćih životinja i divljači. U Bezdanjači su nađene kosti ovce, koze, govečeta i pasa, a od divljači zeca, divlje svinje, jelena i srne, vuka, lisice, smeđeg medvjeda, divlje mačke, kune i vjeverice. Dominiraju nalazi divljih životinja na osnovu čega se procjenjuje da je lov i dalje dominirao nad držanjem stoke.

Naselja su više pećinskog nego gradinskog karaktera. U nekim pećinama je pored ognjišta nađeno obilje kostiju divljih i domaćih životinja — zeca, srne, jelena, koze i govečeta, što ukazuje na to da je za ishranu stanovništva dominantnu ulogu imalo pored stočarstva i lov divljači. Uz to su, kao što je poznato, srnama i jelenima, u raznim praistorijskim mitologijama, pridavana i određena kulturna značenja. Nalazi srpova s drškom u obliku jezička svjedoče o gajenju strnih žita.

Područje grupe bosanskih nalazišta pretežno je planinskog karaktera bogato rijekama, travnjacima i visoravnima. Zbog toga je u njemu bilo razvijenije stočarstvo nego zemljoradnja. Ovo se posebno odnosi na Glasinačku visoravan koja je još od ranog bronzanog doba naseljena zahvaljujući upravo tim geografsko-ekološkim pogodnostima terena. Na tom području preovlađuju naselja gradina, čiji se ostaci nalaze još od početka srednjeg bronzanog doba u gradinama na Debelom brdu, Kotorcu i Fortici, dok je na vrelu Rame u Velikoj Gradini u Varvari nađeno nekoliko kulturnih slojeva od eneolita, preko ranog i srednjeg do kasnog bronzanog doba. Ona se sada smatra jednim od najznačajnijih naselja bronzanog doba u tom dijelu Bosne. Ostaci arhitekture su nađeni u svim njenim kulturnim slojevima.

Kuće su imale pravougaone osnove, čiji se drveni kostur oslanjao na četiri grede postavljene horizontalno. U nekima su nađeni pregradni zidovi, što svjedoči o tome da su bile sa dvije ili više prostorija.

Kasno bronzano doba istočnojadranskog primorja izdvajalo se donekle, prema Š. Batoviću 1983, od susjednih oblasti, i činilo zaseban kulturni krug. Na to su prije svega uticale geografsko-ekološke prilike i biološka i kulturna svojstva tadašnjeg stanovništva, njegovo kretanje i razmjena kulturnih dobara. Ovo doba se ne nastavlja direktno na srednje bronzano doba. Osnovnu ulogu u odlikovanju i izdvajanju ove faze imale su panonsko-balkanske seobe od kraja 13. do kraja 10. stoljeća st. e., koje su izazvale krupne narodnosne i kulturne promjene na širokom području ovoga dijela Evrope, krećući se pretežno dolinama panonskih i balkanskih rijeka i morem, iako znatno manje nego u kasnije gvozdeno doba.

Izdvajaju se četiri uže kulturne skupine — istarska, liburnska, dalmatinska i južnoprimska.

Istarska kulturna skupina obuhvata cijelu Istru od Soče do Krasa, Čićarije i Učke na istoku. Poznato je samo nekoliko utvrđenih naselja, pretežno gradinskog karaktera, iz kojih potiču ostaci ove faze. Kuće su bile potleušice pravouglog oblika od suvomeđe, obima 6×3 m, sa više ognjišta i žrvana, poređane prvenstveno o krajevima gradine, čije je središte služilo za zajedničke potrebe naselja.

Pokretni ostaci materijalne kulture izrađeni su pretežno od bronzine i keramike, a rjeđe od kamena i kostiju. Od kamena potiču razne sjekire, žrvni brusovi, kugle, udarači, probušeno kamenje i drugo, od kostiju razna šila, glijeta, ukrasne igle i sl., od jantara kuglasto-pljosnata zrna, i od bronzine narukvice, naušnice, prstenje, privjesci, sjekire, bodeži, koplja i dr.

O stanju privrede svjedoče tragovi zemljoradnje, stočarstva, lova, pomorstva i trgovine. Na zemljoradnju ukazuju jedino nalazi žrvna i sjekira, na stočarstvo kosti ovaca, koza i kokoši, a na trgovinu razni predmeti — narukvice, naušnice, oružje, bojne sjekire, bronzane i zemljane posude, proizvodi od jantara, nađeni duž Jadrana i preko Grčke do Bliskog Istoka, što svjedoči o razvijenom brodarstvu i pomorstvu, u kojemu je bez sumnje učestvovalo i stanovništvo Istre, osobito u vezama sa Italijom.

Ljubnarska kulturna skupina obuhvata prostor od rijeke Raše i Učke u Istri do Krke u sjevernoj Dalmaciji. Dobrim dijelom sadrži posebna svojstva kulture različite od okolnih područja, uslovljene donekle specifičnim geografsko-ekološkim prilikama odvojenim od susjednih prostora Rašom i Krkom i planinama Učkom, Velebitom i Gorskim Kotarom.

Do sada su otkrivena jedino naselja gradinskog tipa opkoljena bedemima od kamena, podignuta na nižim brežuljcima ili uzvišenjima, na terasastim izbočinama pri dnu padina visokih brda, poluotočićima, prevlakama, krajem polja i uz morsku obalu tjesnaca ili zaliva. Obim gradina je mahom prilagođen položaju, pa bedemi imaju kružan ili jajolik oblik. Veličina im je različita od 50-60 m do 200×500 m na oko 3 do 530 m n. v.

Pokretni ostaci materijalne kulture rađeni su pretežno od bronzine i keramike, a rjeđe od kamena, jantara i staklene paste. Kameni predmeti su rijetki — ulomci brusova i žrvana, kugle, kremen i nož i kremen strijele. Od bronzine su nađene fibule, ogrlice narukvice, prstenje, ukrasne igle, sjekire, glijeta, noževi, mačevi i koplja; od jantara dvije vrste zrna od stakla, nekoliko zrna i dva željezna predmeta.

O stanju glavnih grana privrede svjedoče tragovi zemljoradnje, stočarstva, trgovine i pomorstva. O zemljoradnji svjedoče jedino ostaci žrvana, a o stočarstvu ostaci kostiju pretežno ovaca i koza. O lovu divljači nema podataka. Trgovina je bila posebno razvijena bronzanim predmetima, jantarnim proizvodima i keramikom, koju je podsticala plovidba duž i preko Jadrana, kao i uticaji i pokreti iz Panonije.

Dalmatinska kulturna skupina obuhvata prostor između Krke i Neretve i od obala mora do vrhova lanca dinarskih planina u unutrašnjosti, na što su uticali geografsko-ekološke prilike, posebno primorska klima i lanac planina, koji je oštro dijeli od kontinenta u zaleđu, a bez sumnje i posebne narodnosne i kulturne skupine. Od ostalih djelova primorja odlikuje se većim brojem ostava, pećinskim naseljima i grobljima i sojeničkim naseljima — što sve ukazuje na velika previranja, nemire i opasnosti tadašnjeg stanovništva, pod uticajem balkansko-panonskih seoba dolinama rijeka iz zaleđa preko Bosne.

Dominiraju utvrđena naselja gradinskog tipa, a ima ih i u pećinama pa čak i na sojenicama. Gradinska su naselja, kao i na ostalom primorju, podizana na istaknutim prirodno branjenim brežuljcima, ograđena bedemima od suvomeđa. Pećine su izgleda naseljavane samo privremeno radi sklanjanja ljudi i stoke od opasnosti, a sojeničko naselje u Otoku ima kulturne naslage debele 3,7 m.

Pokretni ostaci materijalne kulture rađeni su pretežno od bronzine i keramike, a rjeđe od kostiju, kamena, jantara, staklene paste i zlata. To su mahom oruđe i oružje, a manje ukraši i djelovi odjeće — razne vrste sjekira, koplja, glijeta, mačevi, bodeži, noževi, fibule, ukrasne igle privjesci, ogrlice, narukvice, šipke i dr.

Od kamena su nađeni kalupi za izlijevanje sjekira, kamene kugle, žrvni, brusevi i kremeni noževi; od kostiju divljači — jelena, srna i divlje svinje: šila, igle, noževi, bodeži i ulomci jelenjskih rogova, i od bronzine razne fibule, ogrlice, narukvice, prstenje, privjesci, srpovi, razne vrste sjekira, mačeva, kopalja, glijeta i dr. Kalupi za lijevanje metalnih predmeta nađeni su na Velikoj Gradini i Varvari, gdje se nalazila veća radionica. Keramika je na ovom prostoru dovoljno razvijena i bogato ukrašena. Nastala je na domaćim osnovama i pod snažnim uticajem keramike srednje i južne Bosne.

Iz oblasti privrede nađeni su tragovi zemljoradnje, stočarstva, lova, zanatstva, trgovine i pomorstva. O zemljoradnji svjedoče nalazi srpova i žrvana, iako na ovom području nije izgleda imala povoljne uslove. O lovu ukazuju nađene kosti i rogovi jelena, srna, divljih svinja, kao i izrađeni predmeti od kostiju jelena i probušeni zubi divljih svinja. Ostaci domaćih životinja — govedi, ovaca i koza, nađeni su na nekim gradinama i u sojeničkom naselju otoka.

Nalazi izrade metala su izraziti na Gradini u Varvari, gdje su otkriveni djelovi radionice i ljevaonice metalnih predmeta, što ukazuje na proizvodnju bronzine, a vjerovatno i na trgovinu. Tu je nađena i jedna vrsta lučnih fibula, zatim kratki mačevi, ratna oprema, osobito koplja i šuplje sjekire, a velika količina pršljenova i kalemova svjedoči o preradi vune. Brojni nalazi metala svjedoče o razmjeni ili trgovini sa susjednim i daljim oblastima

na Balkanu, jugozapadnoj Panoniji i morem sa jugoistočnim zemljama i Italijom.

Južnoprimska kulturna skupina obuhvata područje između Neretve i Bojane, i od obala mora do najvišeg lanca planina Zengore — Golije — Vojnika — Maganika — Komova i Prokletija. Od naselja ove faze na južnom primorju je izdvojena jedino Crvena stijena, a za ostala se smatra da su bila gradinskog karaktera ograđena bedemima i smještena na prirodno zaštićenim uzvišenjima kao i druga na ostalom dijelu našega primorja.

Pokretni ostaci materijalne kulture izrađeni su pretežno od bronzne, dijelom od keramike, a rijetko od staklene paste. Od bronzanih predmeta nađeno je prstenje u obliku alkice, privjesci, razne vrste sjekira i kopalja, bodeži, jedan srp i dvije vrste narukvica. Nalazi nakita su rijetki. Od keramike su poznati jedino nalazi iz Crvene stijene, iz Humaka kod Babinog Polja i iz Cavtata. Karakterišu ih opšta svojstva keramike sa šireg područja zapadnog Balkana.

O stanju privrede svjedoče tragovi zemljoradnje, stočarstva, lova, zanatstva, trgovine i pomorstva. Nađeni žrvni u Crvenoj stijeni svjedoče o gajenju strnih žita, a kosti domaćih životinja (koza) o stočarstvu, i divljači (jeleni, srne i divlje svinje), o lovu. O zanatstvu svjedoči nalaz čepa od pečene gline iz Crvene stijene za lijevanje šupljih sjekira ili kopalja, a o razvoju trgovine i pomorstva bronzani i drugi predmeti nabavljeni iz susjednih i daljih oblasti primorja i kontinentalnog zaleđa.

Japodska kulturna grupa obuhvata uglavnom prostor današnje Like, odnosno dio jugozapadne Hrvatske između Velike i Male Kapele i Plješivice na sjeveru i Velebita na jugu. Naselja se u to doba podižu u pećinama i na gradinama, u kojima je bilo dobro sklonište ljudi i stoke od opasnosti. Posude od keramike vezane su više za preradu i čuvanje mlijeka, nego za pripremanje hrane. Nađena su brojna koštana šila, što se dovodi u vezi sa stočarstvom i posebno preradom ovčje kože za izradu odjeće.

Krajem tog perioda podižu se gradine zaštićene nasipima od lomljenog kamena, a na lakše pristupačnim mjestima suvomedom. Iz tog perioda nema sačuvanih kuća na gradinama, ali, sudeći po nekim datiranim na početku starijeg željeznog doba, pretpostavlja se da su imale osnovu od kamena, dok je gornji dio vjerovatno bio od drveta. Bile su, izgleda, male, sa samo jednom prostorijom, u kojoj se nalazilo i ognjište.

Pokretni ostaci materijalne kulture rađeni su mahom od bronzne i keramike, a rjeđe od kostiju i kamena. Od bronzne su nađene razne sjekire, koplja, par srpova, noževi, razne fibule, ogrlice i privjesci.

Od privrednih grana su najznačajnije stočarstvo i lov, a zatim zemljoradnja, proizvodnja keramike i prerada metala. Razvoju stočarstva su pogodovali srazmjerno bogati planinski pašnjaci i geo-

grafsko-ekološke prilike. Sudeći prema osteološkim nalazima najviše su gajene ovce, koze, goveda i svinje, a lovljeni su pretežno jeleni, srne, divlje svinje i zečevi. Nalazi srpova i žrvana svjedoče o gajenju strnih žita.

Prelazna zona, prema B. Čoviću 1983, obuhvata uglavnom sjevernu Hercegovinu i južnu Bosnu, sa neposrednom okolinom Sarajeva, koja čini prelaz između mediteranskog i kontinentalnog dijela sjeverozapadnog Balkana i u kojoj, izgleda, ima više međusobno bliskih kulturnih grupa ovog perioda.

Do sada su u ovom području poznata gradinska naselja čiji su položaj, oblik i sistem utvrđivanja donekle različiti. Podignuta su mahom na nižim uzvišenjima brda i planina, krajem polja i dolina, a ima ih i na nešto višim teže pristupačnim položajima. Bila su pretežno odbrambenog karaktera. Kuće su im bile relativno velike, izgleda dvodjelne, sa podovima od dobro nabijenih slojeva gline, zidovi ispunjeni letvicama, oblicama i lijepom izmiješane zemlje sa pljevom, a drvena krovna konstrukcija pokrivena daskama ili slamom. Peći su im bile od keramike a namještaj od drveta.

Od oruđa i oružja najrasprostranjenije su bronzane šupije sjekire, glijeta i koplja. Bronzani mačevi i bodeži takođe su sačinjavali standardnu opremu toga doba. Uz to su nađeni žrvni, motike od rogova, prizmatički glineni utezi, pršljenci, za vreteno, kalemi, koštane igle i šila. O keramici svjedoče pretežno nalazi iz Varvare i Debelog brda. Nađeni su duboki jajasni lonci s uvučenim obodom, duboke zdjele, veće amfore, pehari, trbušaste šolje s kratkim vratom, velike bikonične zdjele, pehari i amfore, dublje šolje i drugo posuđe dok je finije glačane keramike malo.

Pored zemljoradnje i stočarstva, važne grane privrede ove zone su bile i metalurgija i trgovina. Nalazi kalupa i drugih sprava za livenje metala svjedoče o proizvodnji oruđa, oružja i nakita od bronzne, ne samo za potrebe lokalnog stanovništva, nego i za razmjenu ili trgovinu sa stanovništvom susjednih pa i daljih područja — o čemu svjedoče neki slični nalazi metalnih predmeta u Crvenoj stijeni u Petrovićima blizu Bileće.

Glasinačka kulturna grupa, obuhvata prostor između Romnije i Drine. I na Glasincu u to doba preovlađuju rijetka naselja gradinskog karaktera. Međutim, koliko su te gradine bile naseljene, kao i o njihovom tipu utvrđenja, veličini naselja i oblicima i rasporedu kuća, ne može se kazati ništa pouzdano. Relativno mali broj naselja na ovoj visoravni ukazuje na rijetku naseljenost i na nomadsko stočarski način života, kao osnovnog zanimanja tadašnjeg stanovništva.

Jedan od značajnih oblika keramike Glasinačke kulture je bikonički pehar s istaknutim ramenom i visokom drškom, zatim bikonične amfore s drškom na ramenu, zdjele s uvučenim obodom, zdjele s proširenim zaravnjenim obodom i posude poluloptastog

oblika. Nakit je dosta raznovrstan. Nađene su velike bronzane igle sa zadebljanim vratom, široke bronzane narukvice i ogrlice, bronzana dugmad, razni oblici fibula, igala, dijadema, prstena i drugog nakita, čije su zajedničke karakteristike izrada od tanke bronzane žice i mali spiralni savijutci na krajevima.

Srednjobosanska kulturna grupa obuhvata, prema B. Čoviću 1983, prostor oko gornjeg i srednjeg toka rijeka Vrbasa i Bosne, bez Sarajevskog polja. Za hronologiju i periodizaciju ove grupe važna su naselja Pod kod Bugojna i Kopilo kod Zenice, kao i ostava Veliki Mošulj kod Travnika.

Naselja su gradinskog tipa, planski građena, ortogonalnog rasporeda kuća i prostora između njih. Nejednake kuće su podizane na masivnim horizontalnim gredama, na koje je učvršćen gornji dio konstrukcije i krov. Mahom su dvodjelne sa pećima u sredini.

Od pokretnih arheoloških nalaza oruđe i oružje su slabo zastupljeni. Nađeno je nešto mačeva, bodeža, sjekira i srpova, čiji nalaz svjedoči o gajenju strnih žita. Od nakita je nađeno nešto fibula, bronzanih ogrlica, narukvica, dugmadi, grivana, privjezaka, dijadema i drugog nakita. Keramika je zastupljena više. Nađeni su grubi lonci jajastog oblika, duboke zdjele, amfore, zdjele s uvučenim ili proširenim obodom, razne šolje, trbušaste amfore, pehari i drugo posuđe.

Privreda ove grupe, nastala u dolinama rijeka Bosne i Vrbasa i njihovih pritoka, ističe se srazmjerno razvijenom zemljoradnjom i stočarstvom. Nalazi srpova, žrvana, i ugljenisanih zrna strnih žita, kao i trajna stabilna naselja, svjedoče o značaju zemljoradnje. S druge strane, obilje nalaza kostiju domaćih životinja — goveda, ovaca, koza i svinja svjedoči o značaju stočarstva. Nalaz kostiju divljih životinja ukazuje da je i lov imao određeni značaj u privredi tadašnjeg stanovništva. Pored toga su i rudarstvo i obrada metala bile značajne grane privrede, ne samo za lokalne potrebe, nego i za razmjenu ili trgovinu sa stanovništvom susjednih oblasti. Sve to govori o tome da su za ovo područje, tokom kasnog bronzanog doba, zemljoradnja i stočarstvo već bile razvijene i značajne grane privrede.

Panonsko Podunavska oblast

Današnja Vojvodina i Slavonija spadaju, prema M. Garašininu 1983, u veliku geografsku oblast Panonije, koja se naziva Panonsko-Podunavskom. Iako u geomorfološkom pogledu predstavlja zatvorenu cjelinu, usko je povezana sa susjednim oblastima — karpatskim, alpskim i centralno i zapadnobalkanskim, sa kojima čini osnovnu kulturnu i geografsku sponu.

Balkansko-Podunavski kompleks ranog bronzanog doba obuhvata teritoriju od Vlaške ravnice, Oltenije, Transilvanije i na Bal-

kanu do prirodne geografske transferzale Morava — Vardar; na zapadu skoro do ogranaka Alpa — zamišljene linije od Bjelovara do Kutine i do Drine; na jugu do granice kontinentalne Grčke i na sjeveru do duboko u Panonsku niziju.

Osnovne zajedničke odlike ovoga kompleksa su u tome što im se naselja nalaze na visokim riječnim terasama ili dominantnim brežuljcima, pogodnim za odbranu i što im se među kamenim oruđima izdvajaju bušeni kameni čekići. Gotovo u svima je nađeno malo predmeta od metala, bronz, zlata, oruđa i nakita, a keramika je rađena približno istom tehnikom izrade. Sudeći prema osteološkim nalazima, stočarstvo i lov su im bile osnovne grane za opstanak. Uz to im je i trgovina ne samo sa susjednim, nego i udaljenim oblastima bila prilično razvijena.

Vinkovačku grupu iz ovog kompleksa izdvojio je S. Dimi-trijević 1966. godine na osnovu stratigrafskih iskopavanja u Tržnici kod Vinkovaca. Ova grupa se nalazi na širokom području južne Panonije u Sremu i Slavoniji približno do ušća Save u Dunav i na zapadu do Bjelovara i Križevaca.

Daselja ove grupe su podignuta na visokim riječnim terasama pogodnim za odbranu. Pokretni inventar predstavlja grnčarija. Oruđa i oružja je malo. Karakteristični su tegovi i prstenovi za vreteno i jedna motika od roga. Keramika je tipična za cio kompleks — trbušasti krčazi, pehar sa dvije drške, vitke vaze sa ravnim dnom. Zdjela ima nekoliko tipova sa veoma siromašnom ornamentikom. O zemljoradnji i stočarstvu ove grupe nema pomena.

Moriška grupa je zastupljena u sjevernom Banatu, u širem području oko ušća Moriša u Tisu, na teritoriji Mađarske i Jugoslavije. Među nalazištima te grupe ističu se nalazi u ataru Mokrinja. Iako o njenim naseljima nije mnogo poznato, smatra se da su podizana na malim uzvišenjima, a kao oblici zgrada za stanovanje pominju se i zemunice.

Od pokretnih arheoloških nalaza najviše je fine, a manje grube keramike, zatim krčaga sa jednim drškom, pehara sa dva drška i raznih oblika zdjela. Od metala su nađeni trouglasti bodeži, a od kamena čekići kao i bojne sjekire. Nakit je nađen od zlata i bronz, a takođe i razno prstenje, privjesci, perle, nakit od puževa i morskih školjki i bušeni životinjski zubi, pretežno ocnjaci od pasa.

Sudeći prema naseljima ove grupe smatra se da zemljoradnja nije bila dovoljno razvijena. Međutim, ostaci životinjskih kostiju svjedoče o tome da su stočarstvo i lov imali veći značaj. Od divljih životinja lovili su vuka, lisicu i divlju svinju, a gajili su svinju (*sus scrofa domestica*) ovcu, kozu, tura (*bos taurus*), konja (*equus caballus*) i psa. Razvijena je bila i razmjena i trgovina sa susjednim i daljim oblastima.

Vitinska grupa srednjeg bronzanog doba obuhvata, prema M. Garašaninu 1983. godine, široko područje južne Panonije i uski pribrežni pojas srpskog podunavlja i zapadne Srbije. Stoga ima nekoliko regionalnih varijanti. Naselja su joj se u vojvođanskoj ravnici podizala pretežno na niskim prirodnim uzvišenjima — gredama, riječnim terasama i na visokim dominantnim brežuljcima pogodnim za odbranu. Kuće su bile u redove, djelimično ukopane u zemlju — poluzemunice, a bilo je i nadzemnih kuća sa drvenom konstrukcijom.

Pokretni inventar ove grupe je poznat. Od kostiju i kamena nađene su ukrasne pločice i cjevasti predmeti, a od metala sjekire, bodeži, mačevi, ukrasne ploče, igle i drugo, i od keramike gruba i fina keramika — pehari, šolje, amfore, izdužene činije i dvojni sudovi, poklopci i različite zdjele.

Od privrednih grana zemljoradnja je bez sumnje imala osobiti značaj, o čemu svjedoče i alatke od jelenskog roga. Stočarstvo je takođe bilo razvijeno, posebno konjarstvo i svinjarstvo, na što ukazuju i predstave na zoomorfnim vazama i nađeni djelovi konjske opreme. Konj je mnogo značio u životu prvih indoevropskih stepskih doseljenika, koji su u formiranju starih naroda ove oblasti predstavljali jednu od osnovnih komponenata.

Većina nađenih metalnih predmeta ove grupe svjedoči o razmjeni i trgovini ove epohe ne samo sa susjedima nego i sa manje ili više udaljenim oblastima.

Dubovačko-žutobrdska grupa nalazi se u južnom Banatu, uskom pribrežnom pojasu srpskog Podunavlja, jugozapadnoj Olteniji i sjeverozapadnoj Bugarskoj. Širi se uglavnom niz Dunav, s obje strane Đerdapske klisure u relativno uskom pojasu.

Naselja ove grupe mahom gradinskog karaktera nalaze se na terasama Dunava i njegovih pritoka. O oblicima kuća malo se zna, iako se smatra da su bile uobičajenog četvrtastog oblika nadzemnih praistorijskih kuća, sa zidovima od pletera i lijepka.

Od pokretnog inventara nađeni su pretežno predmeti od metala i keramike, i to od metala: bodeži, bojne i šuplje sjekire i razni nakiti, a od keramike: pretežno razne urne, zdjele, sudovi raznih oblika i dimenzija, zoomorfne vazne i drugo posuđe. Plastika predstavlja značajnu vrijednost ove grupe. Pored zoomorfne bila je razvijena i antropomorfna plastika, koja odiše bogastvom figuralne ornamentike.

O ekonomici ove grupe nema dovoljno pouzdanih podataka. To se posebno odnosi na zemljoradnju i stočarstvo. Jedino tumačenje religioznih predstava ukazuje donekle na ekonomiku i socijalne odnose a kult sunca i vrhovnog božanstva plodnosti i vegetacije, upućuju na izvjesne odlike ekonomike. Posebno metalni inventar i neke odlike stila plastike i ornamentike, svjedoče s jedne strane na veze s rudarskim centrima Transilvanije i Karpata, a s druge sa Mikenskom kulturom.

Transdanubijska ili južnapanonska grupa, s inkrustiranom keramikom, raširena je u jugozapadnoj Mađarskoj, a u Jugoslaviji se kao izdvojena grupa pojavljuje jedino u Baranji i istočnim djelovima Slavonije. O karakteru naselja i oblicima kuća zna se malo — jedino toliko da su podizana na mjestima pogodnim za odbranu. Pokretni inventar poznat je jedino po keramici i plastici. Osnovni oblici keramike su etažne urne, manji sudovi zaobljenog profila, veći sudovi sa vertikalno bušenom drškom i drugi oblici, čija je ornamentika oskudnija od one prethodne grupe. Ekonomika i društveni odnosi ove grupe su približno isti kao i prethodne.

Grupa pojave kulture grobnih humki u Bačkoj, kao i prethodna samo perifernim dijelom pripada sjevernoj Jugoslaviji. O njenim naseljima nema podataka, a pokretni inventar čine predmeti od bronzе — nakiti, predmeti vezani za odijevanje, oružje i keramika. Od oružja su nađeni bodeži, mačevi, bojne sjekire i štit, a od nakita igle i ukrasne ploče i od keramike razne urne, viši trbušasti sudovi, pehari s dvije drške, konične i druge zdjele. O razvoju zemljoradnje i stočarstva nema za sada pouzdanih podataka.

Kasno bronzano doba

Kultura polja sa žarama sa svojim grupama

Na znatnom dijelu evropskog kontinenta razvila se tokom kasnog bronzanog doba — od početka 13. do kraja 8. vijeka st. e. kultura polja sa žarama, čiji nosioci nijesu izgleda pripadali jedinstvenom etničkom kompleksu. Nastala je kao rezultat novih manifestacija u okvirima materijalne i duhovne kulture i društvenih odnosa. Intenzivna proizvodnja metala upućuje na produkciju koja prelazi granice i okvire jedne uže regionalne radinosti.

Najjužniji ogranak ove kulture nalazi se na jugozapadnom dije u Panonije između Save, Drave, Baranje, Međumurja, Sutle, Kupe i sjeverne Bosne. Na tom području se razmatra nekoliko grupa.

Teritorija virovitičke grupe nije dovoljno određena. Smatra se da bi mogla biti rasprostranjena u srednjoj Podravini do Međumurja, Krapine, preko Save u sjevernu Bosnu i do Iloka. Nijesu joj poznata naselja i kuće za stanovanje, a smatra se najstarijom grupom ove kulture koja je trajala tokom 13. vijeka st. e.

Pokretnog materijala je malo. Nađeno je svega nekoliko metalnih bodeža, glijeta, noževa i igala. Predmeta od keramike je više. Nađene su velike žare, zdjele sa poklopljenim žarama, zdjelice, pehari, čupovi i drugo posuđe.

Teritorija rasprostranjenja grupe Zagreb poklapa se dobrim dijelom s teritorijom rasprostranjenja prethodne grupe. Posebno je djelovala preko Save na područje sjeverne Bosne i preko Drave

na Baranju. Ni ove grupe naselja i kuće za stanovanje nijesu poznati, a smatra se da je nešto mlađa od prethodne.

Pokretnog materijala je nešto više nego prethodne grupe. Od oružja je poznato nekoliko mačeva i zaštitna oprema ratnika, od oruđa razne vrste sjekira, srpova, glijeta i noževa, a od nakita igle, narukvice i fibule. Materijal od keramike takođe je bogatiji. Sadrži elemente kontinuiteta oblika virovitičke grupe, što joj daje regionalno obilježje kako u pogledu materijalne kulture tako i komponente etničkog kontinuiteta. Nađene su bikonične plitke zdjelice i žare različitih oblika.

Grupa Velike Gorice rasprostranjena je uglavnom u srednjoj Posavini između Save, Kupe, Dobre i Zumberačke Gore. Trajala je tokom 10. i 9. vijeka st. e. Nijesu joj poznata naselja niti kuće za stanovanje.

Materijalna kultura sadrži oruđe, oružje, nakit i keramiku. Oružje je zastupljeno slabije nego u prethodnim grupama. Nađen je samo par mačeva različitih tipova. Od oruđa su nađene jednosječne britve, župlje sjekire, razni oblici noževa i srpovi potkovastog tipa. Od nakita su nađene razne vrste fibula, igala i ogrlica, a keramika se bazira na tradicijama starih grupa ove kulture. Nađeni su razni oblici zdjela, vrčeva i amfora.

Grupa Dalj rasprostranjena je na uskom području jugoslovenskog Podunavlja od Baranje do zapadnog Srema, pretežno uz desnu obalu Dunava. Obuhvata dugi period vremena od 10. do 8. vijeka st. e. i zalazi i u gvozdeno doba, čak do provale Kelta u Podunavlje početkom 3. vijeka st. e.

Ostaci materijalne kulture su oruđe, oružje, nakit, keramika i konjska oprema. Od oruđa i oružja su nađeni koplja, fibule, šljemovi, noževi i šuplje sjekire; od nakita raznovrsne fibule, privjesci, dijademe i igle, i od keramike razne vrste žara, zdjele, vrčevi i zdjelice. Ni u ovoj grupi nema pomena o zemljoradnji i stočarstvu, osim što konjske opreme upućuju na značaj konja za invaziju tračko-kimeriske populacije ka Srednjoj Evropi.

Kultura polja sa žarama sjeverne Bosne prostire se u pravcu istok-zapad od Drine do Une, na prostoru donjeg a djelimično i srednjeg toka rijeka. Razvila se, prema Kseniji Vinski-Gasparini 1983, tokom 13. i 12. vijeka st. e.

Ustanovljeno je nekoliko tipova naselja — gradinska, ravničarska otvorena, sojenička i pećinska, među kojima nema izraženih hronoloških ni kulturnih razlika. Ravničarska otvorena naselja su rijetka, a gradinska su najbrojnija. Mahom su zbijenog tipa prilagođena za odbranu. Kuće su građene nad zemljom u obliku pravougaonika.

Ostaci materijalne kulture su oruđe, oružje, nakit i keramika. Od oružja i oruđa su nađeni: šiljci od bronzanog lima, šuplje

sjekire, noževi, srpovi, glijeta, koplja, britve i mačevi; od nakita: igle, narukvice, fibule i kopče, a od keramike: bikonične žare, trbušaste posude konusnog vrata i izvijenog oboda.

Ekonomska osnova kulture polja sa žarama bila je široka i slojevita. Brojna populacija i snažna demografska ekspanzija imale su vidno učešće u razvoju ekonomike i društvene strukture. Druga značajna komponenta je bila snažni uspon metalurgije i razvoj trgovine. Zemljoradnja, stočarstvo, lov i ribolov nijesu više glavne grane privrede. Obrada zemlje primitivnom tehnikom nije mogla zadovoljiti narasle potrebe tadašnjeg stanovništva, iako brojni nalazi bronzanih srpova svjedoče o intenzivnom razvoju zemljoradnje, što je bez sumnje zavisilo i od geografsko-ekoloških prilika pojedinih oblasti. Bez sumnje je i u to doba zemljoradnja Savsko-dravskog međurečja bila intenzivnija nego sjeverne Bosne, gdje je posebno u brdskim rejonima stočarstvo imalo prednost nad zemljoradnjom. Kult sunca upućuje na već zapaženu činjenicu da je ono značajan činilac rasta i razvitka biljaka neophodnih za ishranu stanovništva. »Nema roda bez sunca«, »Priroda se svakolika pita sunčanim čistijem mlijekom«. Nažalost, nema dovoljno podataka o tome koje su se vrste žita i drugih biljaka gajile i koje su vrste stoke držane, iako podaci koji se odnose na područje srednjeg Podunavlja i srednje Evrope, ukazuju da bi od biljaka to mogle biti pšenica (bez sumnje diploidne i tetraploidne vrste), ječam i proso, a u manjoj mjeri i raž i ovas, poljski grašak i sočivo. Od pripitomljenih životinja držane su goveče, ovce, koze, pas i svinje. Nalazi većeg broja rekvizita konjske opreme na izmaku kulture polja sa žarama, tokom posljednjih decenija 8. stoljeća st. e. svjedoče o značaju konja, čiji su držaoci bili tračko-kimeriski nomadski konjanici. Žrvni iz nalazišta Novi Grad na Savi svjedoče o mljevenju strnih žita, a veći broj obrađenih i neobrađenih rogova cervida o lovu. Utezi ribarskih mreža naselja u Novigradu takođe svjedoče o tome da je ribarstvo bilo odgovarajuća komponenta u ishrani stanovništva. Pretpostavlja se da je stanovništvo ove kulture koristilo za izradu odjeće lan, konoplju, vunu i obrađenu kožu domaćih i divljih životinja.

Međutim, najznačajnija privredna grana ovoga doba bila je nesumnjivo metalurgija, koja je tada doživjela nagli uspon, ne samo u oblasti južne Panonije nego i u srednjem Podunavlju — jednom od najrazvijenijih metalurških centara kasnog bronzanog doba u Evropi. Ona je izazvala korjenite promjene u društvenim odnosima, a metali od bronzine bili predmet brojnih zamjena i trgovine. Najgušći radionički centri nađeni su u Slavonskoj Posavini i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, koji potiču većinom iz doba 12 do 10. stoljeća st. e. U to se vrijeme naglo širi ka jugu sve do istočne obale Jadrana kada je ta radinost došla u dodir i s egejskim prostorom istočnog Mediterana i s Mikenskom kulturom.

Period polja s urnama Vojvodine, prema M. Garašaninu 1983, pripada prelazu iz bronzanog u gvozdeno doba, od kraja 13. do 8. vijeka st. e. Obuhvata prostor Vojvodine i susjedni areal desne strane toka Save i Dunava. Osnovni oblici naselja ove grupe su ravničarski i gradinski. Ravničarski se nalaze na niskim uzvišenjima, a gradinski na dominantnim položajima pogodnim za odbranu. Često su zaštićena rovovima ili bedemima. Za stanovanje su korišćene obično poluukopane jame i nadzemne kuće. Poluukopane jame su široke 2-3 a duboke 0,45 m, manje ili više kružnih oblika. Dno i bočne strane su prekrivene nabijenom zemljom. Smatraju se kao kolibe stočara. Nadzemne kuće su podizane na horizontalno postavljenim balvanima.

Pokretni materijal predstavljaju predmeti od bronzne. Od nakita su nađeni razni oblici igala, fibula, dugmadi, spiralno uvijene bronzane žice; od oružja koplja i mačevi i od oruđa srpovi i dvojne sjekire. Osnovne oblike keramike predstavljaju različite urne, zdjele, sudovi, lonci i drugo posuđe.

Ekonomija ove grupe poznata je više od prethodne. Razvijane su uporedno zemljoradnja i stočarstvo. Sudeći na osnovu nalaza polena kulturnog bilja gajene su pšenica (*Tr. monococcum*), ječam (*Hordeum vulgare*), proso (*Panicum miliaceum*), a u manjoj mjeri i sočivo (*Lens culinaris*). Intenzivno je bilo razvijeno i stočarstvo, za razliku od lova i ribolova. Od ukupno determinisanih kostiju životinja 99,88% pripada domaćim vrstama — goveče (*Bos taurus*) 42%, svinja (*Sus scrofa domestica*) 23,9%, konj (*Equus caballus*) 17,88%, ovca i koza (*Ovis aries* i *Capra hircus*) 11,1%, pas (*Canis familiaris*) 5%. Upadljiv je relativno mali broj ovaca i koza u odnosu na goveče i svinje. Od malobrojnih vrsta divljači lovljeni su najviše jelen, divlja svinja, divlje goveče, zec i srna. Riblje kosti su rijetke.

Ostave iz ovog perioda u jugoistočnoj Panoniji i sjevernoj Srbiji prema M. Garašaninu 1983, nastale su u sličnim prilikama i imaju sličan karakter i manje ili više srodan materijal onome koji je nađen u ostavama sjeverozapadne Panonije i susjednih oblasti.

Centralno-balkanska oblast

Centralno-balkanska oblast, prema M. Garašaninu 1983, obuhvata sliv Morave i Vardara, čiju okosnicu čine njihove doline, kao glavna prirodna saobraćajnica balkanskog poluostrva. Graniči se na istoku Starom i Suvom Planinom i Osogovom, na sjeveru Dunavom i Savom, na zapadu Drinom i Šarsko-pindskim planinama i na jugu Egejskim morem i Tesalijom. Međutim, ove se geografske granice ne poklapaju sasvim sa kulturnim.

Rano bronzano doba

Grupa Belotić — Bijela Crkva je, prema M. Garašaninu 1983, rasprostranjena na području zapadne Srbije do Podrinja i istočne Bosne. O karakteru i obliku njenih naselja i kuća nema pouzdanih podataka. Pokretni inventar je takođe oskudan. Među oruđima su nađeni bodeži, bušeni kameni čekići i kremeniti noževi, a od keramike pehari, šolje, kruškasti sudovi, krčazi, zdjele i neko drugo posuđe.

Smatra se da je stočarstvo bilo osnovna privredna grana stanovnika ovoga doba, koje je imalo pretežno sezonski karakter, sa seljenjem od istoka na zapad i iz ravnica u brda i planine.

Grupa Bubanj — Hum III je rasprostranjena dolinom Velike Morave, iako joj granica nije sasvim utvrđena. O položaju njenih naselja nema dovoljno podataka. Podizana su na dominantnim položajima pogodnim za odbranu. Naselje na Bubnju malog je obima, podignuto na visokoj terasi strme obale Nišave, takođe na dominantnom rtu pogodnom za odbranu. Oblici kuća nijesu dovoljno poznati, iako neki nalazi ukazuju na manje četvrtaste kuće sa kamenim zidovima.

Od pokretnog inventara nađeni su kamenerni bušeni čekići i motike od jelenskih rogova. Keramički predmeti pripadaju finoj i gruboj keramici. Od fine su nađeni zaobljeni pehar, razni oblici zdjela i cilindrični sudovi, a od grube pretežno veći sudovi zaravnjenog oboda. Brojne motike od jelenskih rogova svjedoče o razvijenoj zemljoradnji, a obilje životinjskih kostiju o većem značaju stočarstva i lova.

Pelagonska grupa je rasprostranjena u Pelagoniji. O obliku naselja i kuća nema dovoljno podataka. Od pokretnog materijala nađeni su kamenerni čekići, motike od jelenskog roga i konični pršljeni za vreteno, a od keramike razni pehari, šolje i zdjele.

Srednje bronzano doba

Paraćinska grupa je, prema M. Garašaninu 1983, rasprostranjena uglavnom u širem području srednjeg toka Velike Morave i donjeg toka južne Morave. O naseljima ove grupe nema dovoljno podataka. Od pokretnog materijala nađeni su kamenerni bušeni čekići, od metala trouglaste strelice, igle sa glavom u obliku pečata, prstenovi, kalotna dugmad, narukvice od uvijene žice i privjesci, a od keramike razne urne, zdjele, šolje, sudovi sa dvije drške i drugi nalazi. Neki nalazi ukazuju i na gajenje stočarstva kao značajnu granu privrede.

Zapadnosrpska varijanta Vatinske grupe rasprostranjena je u brdima i planinama zapadne Srbije. O oblicima naselja i kuća takođe nema dovoljno podataka. Pokretni materijal čine oruđa od

kamena i rogova, predmeti od bronzne, nakit i keramika, a od oružja su nađeni jedino kratki mač, bodeži i strelice. Oruđa od kamena su bušeni čekići a od roga motike. Nakit od ćilibara čine ogrlice raznog oblika i dimenzija, a od bronzne su spiralne cjevčice, srcoliki privjesci, razne vrste igala, narukvice, prstenje, grivne, bronzane ogrlice i pojas, i od keramike pehari, razni oblici urna, sudi, amfore, zdjele i drugo posuđe. Obilje oruđa od rogova svjedoče o razvijenoj zemljoradnji, a neki podaci ukazuju i na razvijeno nomadsko stočarstvo, čija je stoka nalazila ljetnju ispašu u brdima i planinama zapadne Srbije.

Bronzano doba na Kosovu obuhvata prostor Kosova i Metohije. Još je nedovoljno proučeno. Sva su naselja toga doba podignuta na riječnim terasama, o čijim oblicima nema dovoljno podataka. Pokretni materijal je poznat isključivo iz keramike. To su manji, visoki pehari sa dvije drške, šolje zaobljenog profila, zdjele sa uvučenim obodom, dvojni sudovi i dr. U Metohiji su nađeni i metalni mačevi.

Kasno bronzano doba

Grupa Medijana je, prema M. Garašaninu 1983, rasprostranjena pretežno u širem području južnog Pomoravlja, sa središtem u bližoj okolini Niša. Naselja su joj podignuta na riječnim terasama, pored samih rijeka ili nešto dalje od njih. Kuće su izgleda bile lake kolibe slabe konstrukcije.

Od pokretnog materijala nađeni su ostaci metala, keramike i kostiju. Od oruđa su poznate motike od rogova, a od oružja strelice od kosti. Od keramike su predmeti fine i grube izrade. Fina je rađena od zemlje miješane sa zncima pijeska, a gruba je debelih zidova pečena lošije i miješana sa kamenčićima. Osnovni oblici fine keramike su zdjele sa uvučenim obodom, veliki sudovi sa široko razgrnutim zaravnjenim obodom, sudovi sa jednim drškom, plitki sudovi, šolje i drugo, a od grube veći, plići ili dublji sudovi, loptaste amfore i drugi oblici. Obilje životinjskih kostiju i lake kolibe i kuće vezane za stočarenje svjedoče o značaju stočarstva i kalupi za izradu metalnih predmeta o livenju i obradi metala.

Grupa Donja Brnjica — Gornja Stražava rasprostranjena je u južnom Pomoravlju, Kosovu i Sandžaku. O tipu naselja i oblicima kuća malo je podataka. Pokretni materijal grupe čini oružje od bronzne, nakit od bronzne ili kostiju, i keramika. Od oružja su nađeni bronzano koplje i trouglaste strelice, a od nakita razni oblici igala i niska od pužića. Osnovni oblici keramike su visoke i niske urne sa koničnim vratom, urne sa visokim ramenom, niski sudovi sa dvije drške, manji trbušasti sud sa visokom drškom, *zdjela sa dvije manje drške, razne šolje i drugo posuđe.* O ekonomici ove grupe nema pouzdanih podataka. Oblik kuće za sta-

novanje iz Stražave ukazuje na kuću lake konstrukcije, što svjedoči o kratkotrajnom naselju stočara.

Period polja sa urnama u zapadnoj Srbiji, izdvojen je na osnovu rezultata proučavanja u Rađevini. Gradinsko naselje kod Krupnja podignuto je na platou sa okomitim hridinama. Ostaci kuća pokazuju da su bile četvrtastog oblika i građene od pruča i tanjih oblika, oblijepljenih blatom. Pokretni materijal je isključivo od keramike, fine i grube. To su urne, sudovi, šolje, zdjele i drugo posuđe. Nalazi iz Konjuše sadrže fibule, mačeve, sjekire, ogrlice i druge predmete. M. Garašaniin 1983. smatra da ova kultura u zapadnoj Srbiji i na sjeverozapadnom dijelu Banata ima značajniju ulogu nego što se donedavno mislilo.

Razvijeno bronzano doba i prelazni period (gvozdeno doba I) Makedonije

Razvijeno (srednje) bronzano doba Makedonije, a nešto manje i prelazni period gvozdenog doba, prema M. Garašaniinu 1983, još je nedovoljno proučeno. Naselja u Pelagoniji predstavljaju tumbetelovi sa moćnom stratigrafijom i nekoliko horizonata stanovanja. O njegovoj ekonomici još se ne može govoriti, iako neznačajna evolucija u kulturi i dugotrajna naseljenost na telovima ukazuju na miran period i stabilne ekonomske odnose. Istorijski je značajna identičnost sa kulturom srednjeg bronzanog doba u Tesaliji. Na nekim djelovima Pelagonije život se završava ranim bronzanim dobom pa nema slojeva sljedeće etape, što svjedoči o prekidu naseljenosti. Grubi sudovi debelih zidova keramike rađeni su slobodnom rukom. Osnovni su oblici zdjele, krčazi, lončići, pehari i drugo keramičko posuđe.

D. Garašaniin 1983. osvrće se na neke posebne nalaze od bronzne u centralnobalkanskoj oblasti — današnjoj Srbiji i Makedoniji, koji se mogu povezati sa određenim kulturnim grupama. To upućuje na njihovu izradu u lokalnim radionicama. Ovamo spadaju razne vrste sjekira, grivna, mačeva i drugih metanih predmeta.

Zaključna razmatranja

U ovom tomu **Praistorije jugoslovenskih zemalja** razmatrane su kulture i pojave koje se razvijaju tokom pretežnog dijela drugog i prva dva stoljeća prvog milenijuma st. e. na teritoriji Jugoslavije koja se geografsko-ekološki nalazi između podunavsko-srednjoevropskog prirodnog i kulturnog kruga na jednoj, i mediteransko-egejskog, na drugoj strani.

Prirodno je da se privreda bronzanog doba zasniva pretežno na daljem razvoju dominantnih grana privrede prethodnog eneolitskog doba — prije svega zemljoradnje i stočarstva. Zemljoradnju

karakteriše gajenje strnih žita, poglavito pšenice i ječma, a manje ovsa i raži; a stočarstvo posebno u brdsko-planinskim oblastima, držanje krupne i sitne stoke — goveče, ovce i koze, koje ima karakter transhumantskog — nomadskog stočarenja. Stočarski proizvodi su nerijetko služili za razmjenu i nabavku dobara posebno oruđa, oružja i nakita od bronzе iz drugih bližih ili daljih oblasti.

Naselja stanovnika ovoga doba bila su, zavisno od uticaja različitih geografsko-ekoloških i privredno-kulturnih činioca, različita. Otvorena nizinska naselja podizana su u ravnici, na riječnim terasama ili gredama uz rijeke. Pećinska naselja su održavana i tokom ovoga doba, prevashodno u primorskoj jadranskoj zoni i njenom bližem i daljem zaleđu (Odmunt u Pivi). Sojenice dominiraju na Ljubljanskom barju.

Visinska gradinska naselja se podižu na dominantnim položajima pogodnim za odbranu u ta nemirna doba izazivana posebno talasima indoevropskih seoba. Preovlađuju na visinskim položajima brdsko-planinske oblasti. To su mahom mala naselja, dobro utvrđena pravilnog ontogonalnog rasporeda kuća, sa komunikacijama koje se sijeku pod pravim uglom.

Oblici kuća su različiti u odgovarajućim etapama i kulturnim grupama, mada preovlađuju kuće jednostavnije građe, lakše konstrukcije i manjih dimenzija. U kraškom pojasu se podižu na kamenjoj osnovi, a u nekim rejonima se ukopavaju plitko u zemlji. Nomadska stočarska pomijeranja uslovljavala su gradnju kuća od lakšeg materijala — drvene građe, čiji se ostaci rijetko i teško nalaze.

Literatura

1. Praistorija jugoslovenskih zemalja. II neolitsko doba. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja. Redaktor Milutin Garašanin, Sarajevo, 1979.
2. Praistorija jugoslovenskih zemalja. III eneolitsko doba. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja. Redaktor Nikola Tasić, Sarajevo, 1979.
3. Praistorija jugoslovenskih zemalja. IV bronzano doba. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja. Redaktor Ksenija Vinski-Gasparini, Sarajevo, 1979.
4. Pavićević Ljubo: Počeci prvobitne neolitske zemljoradnje i stočarstva i njihovo širenje iz centra porijekla ka Evropi. Poljoprivreda i šumarstvo, br. 3, 1969, Titograd.
5. Pavićević Ljubo: Osvrt na pleistocensku floru i faunu u djelu Proistorija jugoslovenskih zemalja. Poljoprivreda i šumarstvo, br. 2-3, 1985, Titograd.
6. Pavićević Ljubo: Početne faze razvoja zemljoradnje i stočarstva na teritoriji jugoslovenskih zemalja. Poljoprivreda i šumarstvo, br. 2-3, 1987, Titograd.